

МІЖНАРОДНА БОРОТЬБА ЗА НАФТУ НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ: ТУРЕЦЬКО-ПЕРСЬКЕ РОЗМЕЖУВАННЯ Й АНГЛО-ПЕРСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ (1912–1914)

Ласкавий Д. В.

Ірано-іракська й іраксько-кувейтська війни 1980–1990-х років, операція “Буря в пустелі” та інші засвідчили, що проблема спірних державних кордонів у районі Перської затоки є актуальним питанням зовнішньої політики багатьох країн, у тому числі таких географічно віддалених, як США й Великобританія. Проте жодна нова демаркація не принесла спокою місцевим мешканцям та не зняла протиріччя в міждержавних відносинах, як не трапилось цього ні після Першої, ні після Другої світової війни.

Серед головних причин такої ситуації можна з упевненістю назвати нафтовий фактор. Проблема полягає в тому, що з часу відкриття в Персії у 1908 році першого промислового родовища нафти й по сьогоднішній день розвиток міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході не в останню чергу залежить від перебігу боротьби за стратегічну сировину країн і компаній, які в питанні війни і миру в регіоні керуються виключно своїми інтересами.

Однією з перших ластівок зростаючого впливу нафтового фактору на майбутнє мусульманського Сходу стало турецько-перське розмежування, проведене англійцями незадовго до Першої світової війни. Проте такій важливій події в міжнародних відносинах на Сході, відлуння якої чути й сьогодні, дослідники приділяють незадоволено мало уваги, хоча певні кроки в цьому напрямі зроблені.

Першопрохідцем став А. Уілсон, який був безпосереднім учасником подій [Wilson 1941]. Перебуваючи на посаді командира загону сипаїв, молодий офіцер, аби забезпечувати надійну охорону працівників і майна Англо-перської нафтової компанії (АПНК), впродовж багатьох років вів тонку політичну гру з родоплеменною знаттю бахтіарів, лурів, курдів та інших [Wilson 1928]. Свої враження, спостереження й результати власних етнографічних досліджень Уілсон, вже посідаючи крісло в раді директорів АПНК, виклав у кількох книгах [Wilson 1930]. Інший представник британської історіографії звернув увагу на пробле-

ми політико-територіальної підпорядкованості племен бахтіарів перському уряду у зв'язку з діяльністю англійців, зокрема, АПНК [Garthwaite 1972, 24–44].

Серед радянської історіографії слід виділити праці О. О. Фурсенка, у яких він у тому числі торкається питання турецько-перського розмежування [Фурсенко 1965; Фурсенко 1985]. Інший видатний учений М. С. Лазарев, досліджуючи курдську проблему на межі ХІХ–ХХ століть, також не оминув увагою появу нового чинника в старій проблемі – АПНК [Лазарев 1964]. Що стосується сучасної російської історіографії, то, не дивлячись на високий інтерес до східної тематики, лише в кандидатській дисертації Г. Н. Валиахметової йдеться, хоча й досить побіжно, про проблему турецько-перського розмежування, у зв'язку з боротьбою за персько-месопотамську нафту [Валиахметова 1999]. Серед відомої сучасної української історіографії відсутні роботи з обраної проблематики.

Отже, проведений аналіз історіографії засвідчив, що, хоча тема впливу нафтового фактору на турецько-перське розмежування не нова, рушійні сили, підводні течії та наслідки демаркації 1912–1914 років залишаються невивченими. Таким чином, мета статті – дослідити, на основі джерел та відомої історіографії, міжнародну боротьбу за нафту на Близькому та Середньому Сході у 1912–1914 роках. Особливу увагу зосереджено на вивченні впливу АПНК на турецько-перське розмежування.

17 липня 1913 року, виступаючи в палаті громад, перший лорд Адміралтейства У. Черчілль заявив, що його відомство має твердий намір стати незалежним власником і виробником необхідних флоту запасів рідкого палива. Для цього, за його словами, морське відомство повинно стати володарем або, принаймні, встановити контроль над власниками нафтових джерел [Фурсенко 1965, 399; РДНС 1913, 1477]. Черчілль озвучив те, що голові англо-голландського концерну “Шелл” Г. Детердінгу, який вважав свою компанію головним претендентом на замовлення від Адміралтейства, могло наснитися лише в кошмарному сні. Фактично перед ним поставили вибір: державне замовлення з одержавленням самої компанії й цілковитий контроль з боку Адміралтейства або, як кажуть, незалежне плавання й повна самостійність в усьому.

З одного боку, вибір був, а з іншого – ні. Піти на союз із Черчіллем для Детердінга фактично означало втрату справи всього

життя, залишивши собі почесне місце в раді директорів неконтрольованої ним, колись власної компанії, та й ще якої. Якщо на той час хазяїном Нового світу по праву вважали “Стандард ойл” Дж. Рокфеллера, то володарем Старого світу називали “Шелл”, яка вже другий десяток років вела важку боротьбу із заокеанським конкурентом за лідерство на світовому ринку нафти. І для такої могутньої компанії контракт із Адміралтейством на поставку палива був, у буквальному розумінні, краплею у морі нафти, яка щорічно видобувалася підприємством і розвозилася танкерами по всьому світу.

Виходячи з цього, чи міг Детердінг, ділова людина зі світовим ім'ям, віддати британському уряду за порівняно невеликий прибуток від контракту з Адміралтейством одну з найбільших у світі компаній? Авжеж ні. Надто дорого коштували для Детердінга й братів Самьюелів “Шелл”, щоб їй так дешево віддати. У самого Адміралтейства ніяких серйозних важелів впливу на компанію не було. Тому, поки що ні про який союз, по добру чи по неволі, між ними не могло бути й мови.

Іншою, так би мовити, кандидатурою була “Бірма ойл”, але в уряді Г. Асквіта вести справи з її директором Дж. Каргіллом через його складний характер не дуже хотіли. Ще одним варіантом була Росія з її півтора десятками нафтових компаній із англійським капіталом.

Британські інвестори ще із 1890-х років активно брали участь у розбудові нафтової промисловості Баку. За словами англійського дипломата Р. Булларда, “британська майстерність і капітал допомогли в розвитку бакинських нафтових полів” [Bullard 1964, 23; Юнусова 1989, 264; Ласкавий 2007, 57]. На початок ХХ століття, як зазначають Дж. Джонс і К. Требіллок, з 5,9 млн ф. ст. іноземних інвестицій (30% загальних вкладень) у нафтопромисловість Баку 4 млн були англійськими [Jones G., Trebilock Cl. 1982, 67]. І хоча після першої революції в Росії ситуація змінилася й частка британського капіталу знизилася, контрольовані ним компанії разом усе ще володіли досить великими запасами нафти.

Однак і цей варіант ні Адміралтейству, ні Форін офісису не підходив. І справа тут була не в розрізненості компаній, хоча, безумовно, і це мало місце. Головна проблема полягала в тому, що джерела стратегічної сировини знаходилися в Росії, яка, хоча

формально й вважалася союзником Великобританії по Антанті, але не дивлячись на це, її геополітичним суперником, зокрема, суперником по Великій грі, бути не перестала. Як підкреслює Г. Джонс, у Росії, як і в Сполучених Штатах, дипломатична підтримка британських комерційних підприємств була або непотрібна, або неефективна [Jones 1977, 640].

Що стосується АПНК, то в ситуації з нею також було більше запитань, ніж відповідей. По-перше, чи достатні запаси нафти має компанія, щоб вдовольнити потреби флоту? По-друге, наскільки безпечні джерела в Персії? І по-третє, яким чином контролювати компанію-постачальника? На перші два питання мала відповіді створена для цього комісія на чолі з віце-адміралом Е. Слейдом, яка восени 1913 року відправилась в Персію.

Треба сказати, що в Персії на той час було набагато спокійніше, ніж через два роки потому. Американська місія на чолі з М. Шустером покинула перську землю, вщухли войовничі настрої племен, потрохи відновлювалась в провінціях центральна влада. Країна приходила в себе після революційного лихоліття. Проте не всі були спокійні й не всюди було тихо. У 1912–1913 рр. йшла активна демаркація британцями турецько-перського кордону [АВПРИ 1913, 5–8; АВПРИ 1913–1914, 16–23]. Форін оффіс і уряд Індії квапилися з установленням чіткого розмежування. Такий поспіх англійців у вирішенні проблеми, яка тягнулася ще з часів середньовіччя, був продиктований створенням Турецької нафтової компанії (ТНК), половина акцій якої не належала виключно Національному банку Туреччини, а значить, доступ до месопотамської нафти мали Банк Німеччини й неконтрольована англійським урядом “Шелл”.

На той час одним з головних претендентів на месопотамську нафту була АПНК У. Дарсі, яка вже володіла перською. Іншим “шукачем щастя” був Німецький банк на чолі з А. Гвіннером, який через ТНК намагався отримати концесію на розвідку та видобуток нафти в Месопотамії.

Пікантність ситуації полягала в тому, що головні родовища нафти компанії Дарсі знаходилися поблизу нечітко визначеного турецько-перського кордону. В АПНК не сумнівалися, що з початком розвідки та видобутку нафти ТНК, група Гвіннера обов’язково підніме незручне для англійців питання про кордон Месопотамії з Персією. З огляду на це, у групі Дарсі вважали, що

Форін офіс має діяти на випередження і, таким чином, захопити стратегічну ініціативу.

А от яким чином розмежувати спірні території, щоб якнайменше постраждали інтереси компанії та якнайбільше знизити ризик втручання інших країн у вирішення проблеми, поки що для англійців залишалось незрозумілим. Якщо всіма правдами й неправдами добитися від турків, так би мовити, добровільної передачі спірних нафтоносних територій персам, то це могло призвести до непередбачуваних наслідків, у тому числі й війни. Такий варіант аж ніяк не підходив ні Форін офісу, ні АПНК.

Другий шлях припускав розмежування приблизно порівну, чим знижував рівень турецько-перської прикордонної ворожнечі, що, у свою чергу, підвищувало рівень безпеки для компанії Дарсі. Однак у такому разі нещодавно відкрите поблизу Каср-і-Ширину чи не найбільше родовище нафти мало відійти до Османської імперії. Тобто перська нафта, на видобуток якої англійці мали концесію, перетворювалась на месопотамську, концесії на яку ще не було. Отже цей варіант також не підходив.

Урешті-решт, після тривалих багатосторонніх нарад удалося знайти компромісне рішення. На спірних територіях, які закріплювалися за Туреччиною, всі концесійні права АПНК зберігалися й діяли в повному обсязі, як і в Персії [The Petroleum Review 1914, 577–578]. Завдяки цьому компанія стала ще більш впливовішою. Якщо після англо-російської конвенції 1907 року концесія Дарсі офіційно дозволяла Великобританії діяти навіть у російській сфері впливу в Персії, то після турецько-перського розмежування АПНК перетнула кордон і першою серед компаній ступила на ще неподілену нафтоносну пустелю Месопотамії.

Звісно, що від такого досить швидкого й широкого поступу Уайтхоллу по стратегічних територіях Середнього Сходу союзники по Антанті й, у той самий час, суперники по Великій грі, як і потенційні вороги з Троїстого союзу й одночасно партнери по Турецькій нафтовій компанії, були, м'яко кажучи, не в захваті. Такий розвиток подій серйозно схвилював уряд Бетмана-Гольвега й близькі до нього підприємницькі кола.

Наприклад, програма розвитку німецького флоту була не менш амбітною, ніж британська, а за споживанням нафти економіка Німеччини взагалі займала перше місце в Європі. Разом з тим, власної нафти все ще не було, тоді як месопотамська, на яку так

розраховували в Берліні, вже потрохи переходила під контроль Лондона. І в гарячці боротьби ніхто особливо не звертав уваги, що мова йшла про клаптик землі, який у порівнянні з усією Месопотамією був майже нічим. Знаючи англійців та історію створення Британської імперії, німці не сумнівалися, що на досягнутому вони не зупиняться.

В уряді Г. Асквіта також прекрасно розуміли значущість успіху АПНК, але спочивати на лаврах слави не збиралися. Так, поки що групі Дарсі вдалося переграти всіх, але сама гра ще не скінчилася. Хоча тепер у вигляді концесії Дарсі в Месопотамії Форін оффіс мав ще один козир, на Даунінг-стріт не сумнівалися, що лише роздратованістю на Вільгельмштрассе справа не закінчиться й німці неодмінно вживатимуть контрзаходи. Оскільки жодна зі сторін воювати ще не збиралася, знов сіли за стіл переговорів. У травні 1913 року між німецьким і британським урядами почалися нові консультації щодо розмежування їх інтересів у Туреччині й усунення в такий спосіб протиріч, у тому числі з питання про майбутнє месопотамської нафти.

Однак англо-німецькі переговори щодо вирішення Східного питання затягувались та ускладнювались не лише через великий комплекс старих проблем і намагання кожної з держав переграти іншу, а й через невизначеність, зокрема, у британському уряді з вибором компанії чи компаній, які працюватимуть у Месопотамії. “Шелл”, хоча й була першою серед претендентів на роль провідника англійської зовнішньої політики в стратегічно важливому районі Середнього Сходу, не підходила через дві наступні причини.

По-перше, компанія на 60% була голландською, а отже, не британською, що суперечило принциповій вимозі до претендента. Більше того, в уряді Асквіта не мали повної довіри не те що до голландця Г. Детердінга, а й навіть до британського єврея М. Самьюела, якому неодноразово натякали на сумнівні зв'язки з сіоністами і невміння вести переговори. Криклива, самовпевнена й нестримана манера спілкуватися, за словами Г. Джонса, була вічним нещастям його справ [Jones 1977, 649–652].

По-друге, “Шелл” традиційно звинувачували в справах із Банком Німеччини, банкірським домом Варбурга, групою Круппа й ще в багатьох гріхах. Їх список був настільки великий і так часто повторюваний на сторінках англійських газет, що відкритий союз

ліберального уряду з компанією, супроводжуваний потрібними коментарями консерваторів, міг бути сприйнятий суспільством як зрада національних інтересів. Наслідком цього могли бути втрата виборцями довіри до вігів, зростання популярності торі, вибори до парламенту й перемога консерваторів.

По-третє, “Шелл” була не просто незалежним приватним підприємством. Вона була найбільшою нафтовою компанією Старого світу й боролася з “Стандард ойл” за Новий світ і світове лідерство. Вона не залежала від жодного уряду поодиночці, а разом вони ніколи й ніяк не могли поставити її в залежність від себе, бо вона ж їх і розділяла. Для кожного окремо взятого уряду компанія в більшості випадків була вигідна й відповідала його інтересам, які часто суперечили інтересам інших урядів, також зв’язаних із “Шелл”. І це коло ніхто не міг розірвати, у тому числі й уряд Асквіта.

З огляду на ці причини уряд Великобританії намагався тримати групу Детердінга на короткому повіді. Раз так, то про повну передачу майбутньої британської частини месопотамської нафти не могло бути й мови. І знову, як і у випадку з вибором компанії-постачальника нафти для флоту, найбільш прийнятним претендентом залишалася АПНК.

На користь вибору цієї компанії красномовно говорив уже той факт, що за узгодженим трьохстороннім проектом турецько-перського розмежування частина месопотамської нафти вже належала групі Дарсі у той час, як усі інші ще боролися і за ще менші клаптики омріяної пустелі. Треба віддати належне вмінню групи Дарсі й особисто головному менеджеру компанії Чарльзу Грінуею представити Адміралтейству своє підприємство у найкращому світлі, а конкурентів – у найгіршому.

Так, зокрема, вони зуміли приховати від комісії Слейда більшість недоліків компанії, у тому числі недостатню матеріально-технічну базу виробничих потужностей у Персії, та зобразили “Шелл” як найбільш ненадійного й непередбачуваного партнера. Для Грінуея, як зазначає Д. Єргин, боротьба з “Шелл” стала не просто роботою, а особистою пристрастю [Єргин 1999, 138]. Він усіяко підкреслював “єврейство” Самьюелів і “голландськість” Детердінга. Вказуючи на фінансові труднощі компанії, Грінуей навіть певним чином шантажував королівський комітет з нафтового палива. Мовляв, якщо уряд не візьме шефство над компанією, то

її поглине “Шелл”. І тоді Адміралтейство вже точно не матиме можливості самому обрати постачальника нафти й купуватиме нафту за високими цінами в чутливої до німецького впливу групи Детердінга, а контроль за АПНК здійснюватиме сам кайзер.

Справедливості заради треба сказати, що директори “Шелл” на консультаціях з урядовцями також відгукувались про конкурентів з АПНК висловлюваннями, далекими від компліментів. Вони нагадували, що англо-перська компанія мала більше недоліків, ніж переваг. На відміну від підприємства Детердінга, у підприємство Дарсі треба було вкласти не один мільйон фунтів стерлінгів, перш ніж отримати щось подібне до повноцінної нафтової компанії зі своїм танкерним флотом і наливними терміналами. Питання безпеки перських родовищ, їх захищеність від потенційної російської загрози й соціально-економічних потрясінь, які також непокоїли прибічників Дарсі, знов були підняті прибічниками Детердінга. Усе це й багато іншого, піднятого на поверхню й винесеного на суспільне обговорення, іноді створювало враження, що сторони змагаються в риториці й умінні один і той самий факт використати на користь собі та проти конкурентів.

Проте це було лише перше, оманливе враження. За грою слів та емоціями всі сторони не забували й про суто прагматичне співробітництво. Наприклад, АПНК заключила із “Шелл” угоду про співробітництво у сфері продажу на нафтовому ринку. Для Дарсі це був важливий крок до виходу зі складної ситуації, коли він, маючи нафту, не мав такого потрібного ринку її збуту та й не було ніяких сил для боротьби за нього. “Шелл” у співробітництві з Англо-перською компанією також вбачав свої інтереси, коли планувалось поглинути компанію Дарсі й отримати контракт із Адміралтейством. Розрахунок групи Детердінга був такий, що зближення з групою Дарсі віддалить від неї уряд і відкриє шлях до поглинення конкурентів-партнерів. Після включення концесії Дарсі в нафтову імперію Детердінга в Адміралтейства вже просто не було б вибору постачальника нафти королівському флоту.

В Адміралтейства також були далеко не прості відносини з головними претендентами на державне замовлення. Як не побоювались англійські урядовці “єврейства” Самьюелів і “голландськості” Детердінга, а подітися їм було нікуди. АПНК була ще замалою, щоб сподіватися тільки на неї, а “Шелл” – завеликою, щоб так легко відмовитися від її послуг і скинути з усіх рахунків.

Тому Черчілль і голова нафтового комітету Дж. Фішер вимушено вели свою подвійну гру.

З одного боку, вони всілякими способами підтримували АПНК і віддалялися від “Шелл”. Заради цього Фішер навіть відмовився від посади в раді директорів англо-голландського концерну і продав усі свої акції компанії, а Черчілль почав публічно виступати на підтримку англо-перської компанії. Проте, з іншого боку, підтримка Дарсі далі гучних слів та емоцій не виходила, тоді як Детердінг у грудні 1913 року отримав від Адміралтейства контракт на постачання нафти для королівського флоту, оплачуваний реальними грошима з державної скарбниці [Jones 1977, 653].

Здавалося, що удача відвернулася від Дарсі і птах щастя полетів у бік Детердінга. Однак невдовзі виявилось, що контракт із “Шелл” був тактичним кроком, а не стратегічним. Флоту потрібна була нафта й він її отримав, але річний термін контракту говорив про тимчасове зближення уряду Асквіта із “Шелл”, зовсім не орієнтоване на далеку перспективу.

Упродовж того самого грудня у відповідних відомствах британського уряду пильно вивчали результати роботи комісії Слейда в Персії. Відповідно до звіту запаси нафти компанії Дарсі були достатні, щоб задовольнити потреби флоту, а джерела – цілком безпечні, аби гарантувати надійність поставок навіть у воєнний час. І хоча ніяких офіційних рішень і заяв у найближчий час ніхто з високих посадовців не зробив, у кулуарах все більше говорили про угоду уряду з АПНК.

Така певна гра в мовчанку Адміралтейства була обумовлена не лише неузгодженістю змісту угоди, характером відносин з компанією, термінами, цінами й об’ємом поставок перської нафти, а й невирішеністю питання про майбутнє месопотамської нафти, частину якої, нагадаємо, Дарсі вже мав.

Невеличкий клаптик турецької території неподалік від Касрі-Шіріна, на який розповсюджувались права концесії Дарсі, мав значення головного і, на той момент, єдиного плацдарму на шляху до завоювання Великобританією більшої частини нафтоносної землі Месопотамії. І в тому, що робитиметься це руками АПНК, у Форін офісі ніхто не сумнівався. Група Детердінга не влаштовувала його голову Е. Грея по тим самим причинам, що й Черчілля, а усі інші компанії були надто слабкі для виконання такої надскладної задачі. Отже, як і у випадку з Адмі-

ралтейством, для Форін офісу, що називається, “світ клином зійшовся” на АПНК.

Якщо проблема вибору компанії вирішувалась практично само собою, то питання її доступу до месопотамської нафти залишалося відкритим. За англо-німецькими домовленостями лише ТНК мала виключне право на Месопотамію, й жодна концесія не могла бути надана без згоди на це ради директорів. Отже, потрібно було зробити групу Дарсі акціонером цієї міжнародної компанії, але постало питання, яким чином це здійснити.

Після нетривалих роздумів Форін офіс настійливо запропонував Національному банку Туреччини передати його частку в ТНК британському уряду. Керівники банку Е. Кассель і Г. Бамінгтон-Сміт так і зробили, але їх колега і суперник К. Гульбенкян навідріз відмовився, хоча його двічі запрошували на предметну бесіду до Форін офісу. Свою відмову він пояснював відсутністю узгодження такої комбінації з Детердінгом, інтереси якого йому були небайдужі. Вони обидва до останнього стояли на захисті своїх інтересів у Месопотамії, розраховуючи на підтримку директора Банку Німеччини А. Гвіннера.

Проте удача знов відвернулась від “Шелл”. Гвіннер дав зрозуміти голові англо-голландського концерну, що сваритися з англійцями та особисто з Касселем він поки що не збирається, тому на його підтримку не слід розраховувати. Така позиція Берліна відносно ініціативи Лондона була обумовлена цілком здоровим розрахунком, хоча й вимушеним. На диво Детердінга, братів Самьюелів і Гульбенкяна, Кассель і Гвіннер знайшли спільну мову щодо месопотамської нафти та Багдадської залізниці. Великобританія припиняла всіляку протидію втіленню в життя проекту Багдадської залізниці, натомість Німеччина, у свою чергу, закривала очі на реорганізацію ТНК на користь англійців.

Таким чином, Великобританія перемогла в одному з епізодів початкового етапу міжнародної боротьби за нафту в районі Перської затоки. Здатність і готовність англійців до компромісу з німцями не в останню чергу базувалася на впевненості в тому, що всі відомі джерела нафти на Середньому Сході були вже закріплені за АПНК.

Проте, як англо-німецький компроміс щодо ТНК, так і турецько-перське розмежування мали дещо формальний, декларативний характер і не розв’язували імперські протиріччя. Англійська ко-

місія з турецько-перського розмежування у своїх діях перш за все керувалась інтересами АПНК і вже потім брала до уваги історію прикордонної місцевості, етнічний склад населення тощо. У результаті такої демаркації англійська компанія отримала частину месопотамської нафти, а майбутні Ірак, Іран і Туреччина – кордони, дискусії навколо яких не вщухли й сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Екатеринбург, 1999.

Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва, 1999. <http://www.ek-lit.agava.ru/oilsod.htm>.

Лазарев М. С. Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века – 1917 г.). Москва, 1964.

Ласкавий Д. В. Англо-російське суперництво в Персії: нафтовий фактор, 1901–1917: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2007.

О турецко-персидских противоречиях (переписка МИД России и Англии с российскими послами в Персии, Константинополе) // Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ). Ф. 184 “Посольство в Лондоне”, оп. 520 (1901–1920 гг.), том 2, д. 431. – 1913–1914 гг.

Переписка с МИД России, письма МИД России, письма МИД Великобритании из российского посольства в Константинополе и других учреждений по вопросам о постройке Трансперсидской железной дороги, о турецко-персидском пограничном споре // АВПРИ. Ф. 184 “Посольство в Лондоне”, оп. 20 (1901–1920 гг.), том 2, д. 424. – 1913 г.

По просьбе Шаха о том, чтобы Государь-Император вступил за права Персии в деле турецко-персидского разграничения // АВПРИ. Ф. 144 “Персидский стол”, оп. 5(490) “д” (1903–1917 гг.), д. 1221. – 1874–1875 г.

Фурсенко А. А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. Москва–Ленинград, 1965.

Фурсенко А. А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.). Ленинград, 1985.

Юнусова Л. И. **Политика Англии в бассейне Каспийского моря в 30–40-х годах XVIII в. в английской историографии // Историография Ирана нового и новейшего времени: Сб. науч. тр. Москва, 1989.**

Bullard R. **Britain and the Middle East from Earliest Times to 1963.** London, 1964.

Garthwaite G. R. The Bakhtiyari khans, the Government of Iran, and the British, 1846–1915 // **International Journal of Middle East Studies**, 1972, Vol. 3, № 1.

Jones G. The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy // **The Historical Journal**, 1977, Vol. 20, № 3.

Jones G., Trebilock Cl. Russian Industry and British Business 1910–1930: Oil and Armaments // **The Journal of European Economic History**, 1982, Vol. 1, № 1.

Parliamentary Debates. House of Commons (next – PDHC), Series 5, Vol. 55, London, 1913.

The Petroleum Review, 1914, № 618.

Wilson A. **The Persian Gulf. An historical sketch from earliest times to the beginning of the twentieth century.** Oxford, 1928.

Wilson A. **Loyalties Mesopotamia 1914–1917 from the outbreak of war to the death of general Maude. A personal and historical record.** London, 1930.

Wilson A. **Persia.** London, 1932.

Wilson A. **Southwest Persia: A Political Officers' Diary 1907–1914.** – London, 1941.